

4. Для большинства испытуемых характерна устойчивость целей, осознанная переработка информации и интеллектуализация в оценках действительности. При этом для них также не характерны параноидальные «сверхценные идеи» и подозрительность.

Перспективы дальнейших исследований состоят в изучении динамики целевой направленности на других этапах онтогенеза личности.

Література

1. Абрамова Г.С. Психология человеческой жизни: исследование геронтопсихологии / Г.С. Абрамова. – М.: Издательский центр „Академия”, 2006. – 224 с.
2. Васильев В.Я. Методика «Изучение целевой направленности личности» / В.Я. Васильев. – Николаев: НЦ «Сфера», 1988. – 25 с.
3. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности: [Монография] / В.Я. Васильев. – Николаев: Изд-во «Илион», 2007. – 519 с.
4. Карпенко З.С. Аксиопсихология особистості / З.С. Карпенко. – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 2003. – 234 с.
5. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость: [учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений] / О.В. Хухлаева. – М.: Издательский центр „Академия”, 2006. – 208 с.
6. Шандро І.О. Обґрунтування структурної моделі категорії „цільова спрямованість особистості” / Шандро І.О. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми”. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2009.

ВПЛИВ СІМЕЙНИХ ІНТЕРАКЦІЙ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ З ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Шаповалов Віталій Олександрович

аспірант кафедри «Психодіагностика та клінічна психологія»
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна

У статті проводиться аналіз сімейних інтеракцій і закономірностей функціонування сімей, в яких виховуються діти з психічними розладами. Представлені: результати емпіричного дослідження особливостей міжособистісних відносин і можливі стратегії психологічної допомоги таким родинам.

Ключові слова: *психічні розлади, помилки виховання, психологічна корекція, дисфункція, сімейні інтеракції.*

Актуальність дослідження. Цілі та цінності, які реалізує людина, значною мірою визначаються соціальною середою, де вона вчилася спілкуванню та взаємодії з оточуючими, де сформувалася її особистість, де вона формувала свій світогляд. Саме у сім'ї, при взаємодії з батьками і близькими людьми, дитина вперше оволодіває правилами і нормами спілкування, що сприяє її адаптації в широкій соціальній сфері. Надалі пануючий в сім'ї стиль виховання, світогляд та ідеали в більшості своїй є для дитини тими орієнтирами, які формують її майбутні прагнення, цінності та залишаються основним зразком поведінки і для дорослої людини. Процес розвитку особистості дитини може бути спотворений або обмежений унаслідок порушень взаємодії та спілкування із значущими іншими, насамперед з батьками.

Останнім часом в різних областях психології з'явилися роботи які свідчать про необхідність активного вивчення всього спектру проблем пов'язаних з родинами, в яких виховують дітей з психічними розладами. Інтерес фахівців не обмежується тепер лише методичними питаннями формування у дітей тих або інших знань чи навичок. Акцент корекційної дії переноситься на сім'ю хворої дитини. При цьому особлива увага приділяється позитивному впливу близьких на дитину з проблемами в розвитку, створінню сприятливих умов для її навчання не лише в спеціальній установі, але й вдома.

Обставиною яка ускладнює функціонування сім'ї та яка ставить її членів перед необхідністю протистояти

несприятливим змінам, є прийняття діагнозу та виховання дитини з психічними розладами. Батьки такої дитини відчують безліч труднощів різного характеру:

- По-перше, батьки, як прийнято, не підготовлені до такої трагічної для них події та, як наслідок, відчують свого безпорадність і винятковість.
- По-друге, стають зачепленими всі основні сфери життя сім'ї.

Постановка проблеми. Таким чином психологічної допомоги потребує не лише хвора дитина, але й її батьки. Аналіз джерел з цього питання дозволив зробити висновок, що саме позитивний характер батьківсько-дитячої взаємодії обумовлює більш менш гармонійний розвиток дитини та дозволяє прогнозувати майбутні відносини дитини із своїми однолітками та її статус у групі. Характер батьківсько-дитячої взаємодії має визначальну роль в психічному розвитку дитини. Дорослий є для неї взірцем, джерелом отримання інформації про оточуючу дійсність, головним оцінювачем її досягнень.

Тому важливо досліджувати не тільки дітей з психічними розладами, але й їхні сім'ї, що потребують комплексної психологічної допомоги та підтримки.

Теоретичний аналіз дослідження. Переживання батьків, пов'язані з постановкою діагнозу і подальшим вихованням дитини з психічними розладами, є однією з причин порушення міжособистісних стосунків в сім'ї та часто призводить до дисфункції всю сімейну систему. Саме цей період є першим серйозним випробуванням шлюбної міцності. У час дуже багато залежить від само-

го подружжя, особливо жінки - матері. Такі автори як Д.Віннікот, Дж.Боллі, Е.Еріксон, І.Валітова стверджують, що особливо велике значення для розвитку дитини має характер взаємостосунків з матір'ю: досягнення дитиною емоційного благополуччя, успішного пізнавального розвитку, формування позитивного ставлення до себе та до оточуючого світу. Тільки в процесі взаємодії з матір'ю можливе повне задоволення основних потреб дитини: потреба в любові й прийнятті, потреба в безпеці, в становленні своєї самостійності. Залежність успішності розвитку дитини від характеру дитячо-материнських стосунків дозволила сучасним вченим зробити висновок про те, що причиною деяких психологічних проблем дітей є порушення цієї взаємодії. Це такі проблеми, як затримка психічного розвитку, психосоматичні розлади, (О.Захаров, Б.Мікртумов, О.Кощацев, С.Гречаний), труднощі адаптації та інші.

Метою даної роботи є виявлення дисфункції в системі взаємного впливу членів родин, що виховують дітей з психічними розладами та дослідження досвіду батьків у вихованні власних дітей.

Задачі:

1. Проаналізувати взаємозв'язок та вплив сімейних інтеракцій на розвиток особистості дитини з психічними розладами.

2. Провести емпіричне дослідження з метою виявлення досвіду батьків у вихованні власних дітей.

Гіпотеза дослідження – полягає у припущенні що для родин в яких виховуються діти з психічними розладами, порівняно із загальною популяцією існує підвищена схильність до порушень сімейних інтеракцій та до помилок батьківського виховання.

Виклад основного матеріалу. Багато батьків признаються, що важкі переживання на первісному етапі, хоча і приглушаються з часом, але все ж таки не зникають зовсім. Вони мають тенденцію загострюватися в певний період життя сім'ї у зв'язку з важливими подіями. Це пов'язано з тим, що сім'я, що має дитину з психічними розладами, переживає не один, а цілу низку криз, обумовлених як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Все це, як правило, призводить до зростання напруги в подружній підсистемі та провокує конфліктні ситуації. На жаль, конфлікти деколи розгріваються прямо на очах у дітей і несуть руйнування не лише сімейним стосункам, але й так само уявленням дитини про стабільність і безпеку в родині.

Таким чином можна виділити основні ознаки сім'ї, в якій виховують дитину з психічними розладами:

1) батьки відчувають нервово-психічне навантаження, втому, напруження та невпевненість відносно майбутнього дитини;

2) особистісні прояви та поведінка дитини не відповідають очікуванням батьків, і, як наслідок, викликають у них роздратування та сум;

3) сімейні інтеракції порушуються і спотворюються;

4) соціальний статус сім'ї знижується – проблеми які виникають, зачіпають не тільки внутрішньосімейні взаємини, але й призводять до змін в найближчому оточенні: батьки прагнуть приховати факт порушення пси-

хічного розвитку в дитини від оточуючих що звуче коло позасімейного функціонування;

5) «особливий психологічний конфлікт» виникає в родині як наслідок зіткнення з громадською думкою, що неадекватно оцінює зусилля батьків по вихованню, лікуванню такої дитини;

6) «неблагополучна сім'я».

Нажаль як раз у неблагополучних сім'ях частіше всього зустрічаються діти з психічними розладами. Причина цьому - аморальна поведінка батьків (алкоголізм, вживання наркотиків, безладні статеві стосунки), що стає співпричиною народження дитини з особливими потребами.

Шлях, по якому йде розвиток дитини з психічними розладами, обумовлений як характером і ступенем патології, так і ставленням батьків до наявності дитячої патології. Соціальна адаптація цих дітей безпосередньо залежить від грамотної батьківської поведінки. Але дуже часто батьківська поведінка є не позитивним, а навпаки, негативним чинником в розвитку дитини.

Отже можна зробити припущення, що психічні розлади дитини негативно впливають на батьківсько-дитячі стосунки в родині, та в деяких випадках стають поштовхом до їх обтяження з одного боку, а спотворені взаємини між батьками, та їхнє неадекватне ставлення до власної дитини може стати співпричиною дитячих психічних розладів з іншого, таким чином утворюючи «колову причинність».

Враховуючи труднощі виховання і взаємодії з дитиною, тривала внутрішня напруга, переживання стресу батьками, психологічні навантаження, спотворення соціального статусу сім'ї, можна говорити про необхідність мобілізації ресурсів сім'ї, які потрібні для конструктивної протидії труднощам. Неконструктивна протидія не дозволяє батькам адаптуватися до важких обставин, адекватно діяти в критичній ситуації, що посилює сімейні проблеми, взаємини з дитиною, особистісні переживання [2, с. 168].

Перед фахівцями постає завдання знайти шляхи взаємодії з батьками, розширити їх знання, допомогти їм зрозуміти своєрідність особистості дитини та визначити оптимальні шляхи виховної дії.

Поведінка батьків, як правило, формується їх власним вихованням. Зі своєю дитиною вони часто поведуться так, як свого часу поводитися з ними їх батьки. В інших випадках батьки критикують те виховання, яке отримали самі і говорять: «Мойй дитині повинно бути краще, ніж мені». Більшість батьків не усвідомлюють свій стиль виховання, а також стиль виховання, прийнятий в їх батьківській сім'ї. Стиль виховання складається надовго — на все життя. Він відтворюється в сім'ях дітей в різних ситуаціях і від повторення стає міцнішим.

Для того, щоб виявити особливості взаємин в сім'ях, що мають дітей з психічними розладами, необхідно розглянути сучасні уявлення про стилі та типи сімейного виховання.

Сукупність установок батьків, їхнього емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками та відповідних способів поведінки з нею утворюють стиль сімейного виховання.

У літературі досить обширно описана феноменологія батьківського ставлення, стилів виховання, та також формування індивідуально-характерологічних особливостей дитини в рамках нормальної поведінки або такої, що відхиляється (О.Захаров, Е.Ейдемільер, О.Лічко, А.Співаковська). Узагальнюючи такі дослідження можна зробити висновок, що стилі сімейних взаємин ділять на три основних:

- **Авторитарний стиль** характеризується стереотипністю оцінок і поведінки, ігноруванням індивідуальних особливостей членів сім'ї, ригідністю установок, переважанням дисциплінарних дій, безцеремонністю, холодністю та диктатом.
- **Ліберальний стиль** – відчуженість членів сім'ї один від одного, байдужість до справ і відчуттів іншого.
- **Демократичний стиль** – це співпраця і взаємодопомога, рівноправ'я всіх учасників сімейного союзу, гнучкість оцінок поведінки залежно від ситуації або стану партнера, з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Стиль поєднання різних рис виховання є типом виховання. В даному контексті особливого значення надається батьківському ставленню до дитини, що включає в себе систему різноманітних почуттів, поведінкових стереотипів по відношенню до неї, особливості спілкування з нею, сприйняття та розуміння вчинків дитини, її характеру та особистості в цілому. Виділено основні типи батьківського ставлення до дитини з психічними розладами та особливості їх впливу на становлення особистості:

1. Гипопротекція (гіпоопіка). У крайній формі є бездоглядністю, частіше недоліком опіки та контролю, а головне – дійсного інтересу до справ, хвилювань і захоплень дитини.

2. Потураюча гипопротекція. Поєднання недоліку батьківського нагляду з некритичним відношенням до порушень поведінки у дитини.

3. Домінуюча гіперпротекція. Дитина знаходиться в центрі уваги батьків, які віддають їй багато сил і часу, лишаячи її самостійності, ставлячи численні обмеження та заборони.

4. Потураюча гіперпротекція. У крайньому прояві мова йде про те, що дитина чи підліток стають «кумиром сім'ї». Дитина знаходиться в центрі уваги сім'ї, батьки прагнуть до максимального задоволення її потреб.

5. Підвищена моральна відповідальність. Цей тип виховання характеризується поєднанням високих вимог до дитини та недоліком уваги до неї з боку батьків. Батьки люблять не саму дитину, а її відповідність їхньому внутрішньому образу.

6. Емоційне відкидання. Неуважність, байдужість до потреб дитини, до того, де вона і що з нею, може доходити до жорстокості батьків. Така позиція батьків призводить до емоційної недорозвиненості дитини, провокує розвиток агресивності та злочинних схильностей.

7. Суперечливе виховання. У родині кожен з батьків, а тим більше бабусі чи дідусі можуть дотримуватися неоднакових виховних стилів, поєднувати несумісні виховні підходи, здійснювати різні види неправильного

виховання. При цьому члени сім'ї конкурують, а то й відкрито конфліктують один з одним. А так само батьками може здійснюватися різка зміна стилів, прийомів виховання, переходячи від строгості до лібералізму і, навпаки, від уваги до дитини до емоційного відкидання.

8. Виховання в «культі хвороби». Життя сім'ї цілком присвячене хворій дитині. Батьки, що створили з хворої дитини кумира для себе, переконливо доводять, що живуть тільки за ради неї, їм легко поводитися з нею як з хворим, чим шукати нові форми повноцінного спілкування [4,7,9].

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми та батьками; участь дітей в обговоренні сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям з одночасною вірою в їхню успішну самостійну діяльність, з адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної всюдозволеності чи надмірної центрації на дитині може спричинити відповідні деформації її особистості.

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

На базі спеціалізованого комплексу «Школа-садок № 135» для дітей з затримкою психічного розвитку м. Луганськ, нами було проведено психологічне дослідження за допомогою опитувальника для батьків «Аналіз сімейних взаємостосунків». Методика призначена для дослідження досвіду батьків у вихованні дитини та пошуку помилок в батьківському вихованні. Вона дозволяє діагностувати дисфункції в системі взаємного впливу членів родини, порушення в структурно-рольовому аспекті життєдіяльності сім'ї та в механізмі її інтеграції. Опитувальник АСВ включає 130 тверджень, що стосуються виховання дітей. У нього закладено 20 шкал. Перші 11 шкал відображають основні стилі сімейного виховання; 12, 13, 17 та 18-а шкали дозволяють отримати уявлення про структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї, 14-а і 15-а шкали демонструють особливості функціонування системи взаємних впливів, 16, 19-а та 20-а шкали – роботу механізмів сімейної інтеграції.

В дослідженні приймали участь 18 родин (18 батьків та 18 матерів) в яких виховують дітей з затримкою психічного розвитку (ЗПР). Середній вік дітей 9-10 років. Діти з цих сімей навчаються по спеціальній програмі, більшість з них мають ЗПР соматогеного походження та церебрально-органічного генезу. Слід відмітити, що 14 з цих родин характеризуються психологом та соціальним педагогом «Школи-садка» як неблагополучні сім'ї.

У результаті проведеного дослідження в цій групі було виявлено практично в усіх батьків відхилення одразу по декількох шкалах. Можна сказати, що група мовби розділилася на два табори: найбільш популярними стилями виховання серед досліджуваних були;

«попураюча гіперпротекція» (Г+, У+, Т-, З-, С-) та «домінуюча гіперпротекція» (Г+, Ус, Тс, З+, Сс). Лише в чотирьох родинх стилі сімейного виховання батьків більш менш співпадали між собою, в інших же випадках відмічається протиріч між стилями виховання мати та батька. Також для багатьох батьків є характерним неспійкість стилів виховання, дуже часто відмічається проєкція власних небажаних якостей особистості на сина чи доньку.

Для зрівняння показників була відібрана контрольна група досліджуваних, діти яких характеризувались нормальним психічним розвитком та навчаються в загальноосвітній школі. Кількість сімей 16 (16 батьків та 16 матерів). Середній вік дітей 9-10 років.

У сьомх родинх контрольної групи серед батьків було виявлено відхилення по шкалах «недостатність вимог-заборон до дитини» (З-) та «мінімальність санкцій» (С-). Батьки в цих родинх схильні обходитися без покарань або застосовувати їх украй рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань. В останніх родинх відхилень по шкалах виявлено не було.

Так, сім'я, що виховує дитину з відхиленнями в розвитку, стикається з життєвими труднощами не характерними для звичайної сім'ї та має свої специфічні порушення: у внутрішньосімейних стосунках, в системі специфічних соціальних потреб (близькості, інформації, практичній допомозі і т. д.), у взаєминах дитини з батьками, в інтеграції сім'ї. Конфліктні взаємини і порушення комунікації в сім'ї, певні риси особи батьків, негармонійний стиль виховання не створюють умов для задоволення найважливішої потреби дитини в безпеці, а потреба в прихильності піддається серйозному випробуванню, що, в свою чергу, може призвести до формування в дитини неконструктивних стилів і стратегій поведінки та обтяженню психічного стану.

Отже можливість упоратися з труднощами залежить від умінь батьків прийняти особливості розвитку дитяти та організувати свою поведінку. Такі сім'ї безумовно потребують комплексної професійної психологічної допомоги та підтримки, але багато залежить від самоусвідомлення батьками своїх проблем та бажання їх вирішити.

Слід підкреслити, що при проведенні психологічної консультації необхідно враховувати, що стилі сімейного виховання мають дуже стійкий характер, спроби їх змінити викличуть великий опір у батьків. Тому нема сенсу казати їм, що вони якось не так виховують власних дітей. Це викличе або агресію до психолога, або почуття провини. Якщо психолог дійшов думки, що проблеми сім'ї пов'язані саме з проблемою типів сімейного виховання, то ефективніше скористатися наступними засобами:

1. Похвалити батьків за те, що вони звернули увагу на проблеми дитини.
2. Похвалити батьків за ті успіхи у вихованні, яких вони змогли досягнути.
3. Запропонувати 1-2 дії, що сприятимуть зміні типу виховання.

4. Попрохати батьків ретельно стежити, яким чином ці дії вплинуть на поведінку дитини та сімейну ситуацію в цілому.

Психолог, що виявив такі проблемні стосунки в родині, може спрямувати свої зусилля на налагодження стосунків між дорослими, запропонувавши їм системну сімейну терапію, або, залишивши родинні стосунки як є, почати психологічну корекцію з дитиною, щоб зменшити її чутливість до сімейних негараздів. Обрання цих стратегій залежить від усвідомленої згоди батьків.

Висновки. Підсумовуючи отримані емпіричні результати, можна відзначити їх відповідність загальній тезі котра зводиться до того, що недолік уваги з боку близького оточення має істотний негативний вплив на самопочуття як здорової так і хворої дитини. Якщо вона відчуває любов батьків, оточена родинною увагою, або ненав'язливою турботою, то такі умови дуже сприятливо впливають на психічний розвиток дитини. І навпаки, відчуття занедбаності, непотрібності в родині приводить до погіршення психічного стану як дитини так і її батьків.

Серед психологів склалася думка яка ґрунтується на численних фактах, що навіть самі грубі помилки вчителів не так фатально впливають на розвиток особистості дитини, як неадекватна поведінка батьків.

Література

1. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних: Учеб.пособие / И.С. Ганишина, А.И. Ушатиков. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 266 с.
2. Крюкова Т.А. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними/ Т.А. Крюкова, М.В. Сапорова, Е.В. Куфяк – СПб.: Речь, 2005. – 240с.
3. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. И. Мамайчук.- СПб.: Речь, 2006. - 400 с.
4. Мілготіна К. Психологія сім'ї: Техніки раціонально-інтуїтивної психокорекції родини / Мілготіна Катерина. — К.: Главник, 2007. — С. 144. (Серія «Психол. інструментарій»).
5. Олиферович Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олиферович, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велета. – СПб.: Речь, 2006. – 360с.
6. Психологічна допомога сім'ї: Навчальний посібник (у 3 книгах) / Ред. З. Кісарчук. - К.: Главник, 2006 - 2008. - (Серія «Психологічний інструментарій») / Книга 1.- К.: Главник, 2006.- 128 с.
7. Психология семьи и больной ребенок. Учебное пособие: Хрестоматия / Авторы - составители И.В. Добряков, О.В. Заширинская. - СПб.: Речь, 2007.- 400 с.
8. Реуш Л. А. Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста)/ Л. А. Реуш. — СПб.: Речь, 2006 — 320 с.
9. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребёнок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта./ Л.М. Шипицына – 2-е изд., перераб.и доп. – СПб.: Речь, 2005. -477с.
10. Эйдмиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов/ Э. Г. Эйдмиллер., И. В. Добряков, И. М. Никольская. - Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Речь, 2006. - 352 с., с илл.